

УДК 930.1"1980/1990":338.45(477)"1946/1965"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/89-2-2>

Надія РИЖЕВА,

orcid.org/0000-0001-8379-4325

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри історії

Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
(Миколаїв, Україна) *ryzheva.nadiya@gmail.com*

ПРОМИСЛОВІСТЬ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ (1946–1965 РР.) В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

Стаття присвячена аналізу радянської перебудовчої історіографії другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. з проблеми промислового розвитку повоєнної України (1946–1965 рр.)

Виявлено, що горбачовська перебудова привнесла ряд позитивних змін в суспільно-політичне життя Української РСР: політика гласності, побудова «гуманного соціалізму з людським обличчям», плюралізм думок, послаблення русифікації та виправлення деформацій в національному питанні, часткове зняття цензури, дозвіл видання нових газет, заборонених раніше книг, припинення переслідування інакодумців, поява громадських рухів та політичних партій, опозиційних КППС, реабілітація жертв політичних репресій – всі ці вище перелічені фактори не могли не вплинути на представників радянської історичної науки. Адже послаблення контролю зі сторони партійно-бюрократичного апарату та силового блоку відкрило можливості для більш об'єктивного і не настільки заангажованого наукового пошуку. Втім збереження радянського ладу все одно накладало сумнівний відбиток на умови роботи та якості кінцевого наукового продукту радянських вчених.

Доведено, що першочерговою ознакою не декларованих, а реальних, хоча б і часткових демократичних змін в зазначений період стало відкриття деяких фондів радянських архівних установ як результат політики гласності. Це дало змогу дослідникам віднайти цілі пласти періоджерел, до яких не мали доступу науковці попередніх десятиріч. Результатом поєднання хоча і вкрай обмеженої, але лібералізації суспільно-політичного життя та доступу в архіви стала поява цілого каскаду збірників документів і матеріалів, а також якісно нових монографічних досліджень і узагальнюючих праць з промислової тематики.

Авторка приходить до висновків, що доба перебудови значно змінила акценти в українському радянському історіописанні. Лібералізація суспільно-політичного життя, політика гласності, відкриття архівів, видання раніше заборонених книг – все це дало потужний поштовх для переосмислення багатьох тем новітньої історії. Серед яких тематика повоєнної української промисловості продовжувала залишатись однією з найактуальніших. Втім вище перелічені навколо наукові фактори дали можливість подивитись на даний тематичний напрям під новим кутом зору: набагато більш об'єктивна оцінка досягнень, викриття помилок та прорахунків значно підвищила наукову цінність праць цього періоду у порівнянні з роботами попередніх десятиліть. Окрім того, поступовий перехід українських істориків на позиції україноцентризму, пробудження національної самосвідомості передбачили здобуття Україною незалежності та початок нової ери для вільної української історичної науки.

Ключові слова: гласність, історіографія, перебудова, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, україноцентризм, УРСР.

Nadiya RYZHEVA,

orcid.org/0000-0001-8379-4325

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head at the Department of History

V.O. Sukhomlinskyi Educational and Research Pedagogical Institute
of Admiral Makarov National University of Shipbuilding
(Mykolaiv, Ukraine) *ryzheva.nadiya@gmail.com*

POST-WAR INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN UKRAINE (1946–1965) IN THE WORKS OF SOVIET SCHOLARS OF THE LATE 1980S – EARLY 1990S

The article analyses Soviet historiography of the perestroika period (late 1980s – early 1990s) concerning the industrial development of post-war Ukraine between 1946 and 1965.

It has been established that Gorbachev's perestroika introduced a number of positive changes into the socio-political life of the Ukrainian SSR: the policy of glasnost, the construction of a "humane socialism with a human face," pluralism

of opinions, the easing of Russification and attempts to rectify distortions in the national question, the partial lifting of censorship, permission to publish new newspapers and previously banned books, the cessation of persecution of dissidents, the emergence of public movements and political parties opposing the CPSU, and the rehabilitation of victims of political repression. All of these changes inevitably influenced representatives of Soviet historical scholarship. The weakening of control by the party-bureaucratic apparatus and the security services created opportunities for a more objective and less ideologically driven scholarly inquiry. Nevertheless, the continued existence of the Soviet system still cast a questionable shadow over the working conditions and the overall quality of the final scholarly output produced by Soviet researchers.

The article demonstrates that the primary indicator of genuine (albeit partial) democratic transformation during this period, as opposed to merely declarative reforms, was the opening of selected collections within Soviet archival institutions as a result of the glasnost policy. The combination of even a highly limited liberalization of socio-political life with archival access led to the emergence of numerous document collections and materials, along with a qualitatively new monographic studies and general works on industrial development.

The author concludes that the perestroika period brought significant shifts to the thematic orientation of Ukrainian Soviet historiography. The liberalization of socio-political life, the policy of glasnost, the opening of archival collections, and the publication of previously banned literature provided a powerful impetus for the re-evaluation of numerous topics in modern history. Among them, the industrial development of post-war Ukraine remained one of the most relevant. However, the above-mentioned scientific factors made it possible to look at this thematic area from a new perspective: a more objective evaluation of achievements, coupled with the identification of errors and miscalculations, significantly increased the scholarly value of the works produced during this period in comparison with those of earlier decades. Moreover, the gradual shift of Ukrainian historians toward a Ukrainian-centric perspective and the awakening of national consciousness anticipated Ukraine's attainment of independence and marked the beginning of a new era for a free and independent Ukrainian historical science.

Key words: *glasnost, historiography, perestroika, enterprise, post-war reconstruction, industry, working class, Ukrainian-centric, Ukrainian SSR.*

Постановка проблеми. У березні 1985 р. ще не знаючи цього, Радянський Союз вступив в останній для себе період своєї історії. Заплановані новим Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим реформи, які мали б вивести радянську державу із глибинної кризи провалилися та навпаки ще більше посилили перманентне відставання СРСР від країн Заходу і наблизили колапс всієї системи. Однак на відміну від економічної складової, в суспільно-політичному житті країни перебудова привнесла ряд позитивних змін і стала певним «ковтком свіжого повітря» після доби «застою» та неосталінізму: політика гласності, побудова «гуманного соціалізму з людським обличчям», плюралізм думок, послаблення русифікації та виправлення деформацій в національному питанні, часткове зняття цензури, дозвіл видання нових газет, заборонених раніше книг, припинення переслідування інакодумців, поява громадських рухів та політичних партій, опозиційних КПРС, реабілітація жертв політичних репресій.

Всі ці вище перелічені фактори не могли не вплинути на представників радянської історичної науки. Адже послаблення контролю зі сторони партійно-бюрократичного апарату та силового блоку відкрило можливості для більш об'єктивного і не настільки заангажованого наукового пошуку. Говорячи «не настільки» ми маємо на увазі у порівнянні з попередніми періодами радянської історії. Адже ми свідомі того, що збереження радянського ладу все одно накладало сумнівний відбиток на умовах роботи та якості

кінцевого наукового продукту радянських вчених. Тим не менш аналіз перебудовного радянського історіописання промислового розвитку України в повоєнні десятиріччя мають важливе як наукове, так і прикладне значення.

Аналіз досліджень. Серед робіт, в яких вже частково досліджено дану проблему, слід виділити роботи Ю. Лаєвської (Лаєвська, 2008), Д. Нефьодова (Нефьодов, 2018), Ю. Ніколайця (2008), В. Яремчука (Яремчук, 2009).

Метою статті є аналіз радянської перебудовної історіографії другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. з проблеми промислового розвитку повоєнної України (1946–1965 рр.).

Виклад основного матеріалу. Першочерговою ознакою не декларованих, а реальних, хоча б і часткових демократичних змін в зазначений період стало відкриття деяких фондів радянських архівних установ як результат політики гласності. Це дало змогу дослідникам віднайти цілі пласти першоджерел, до яких не мали доступу науковці попередніх десятиріч. Результатом поєднання хоча і вкрай обмеженої, але лібералізації суспільно-політичного життя та доступу в архіви стала поява цілого каскаду збірників документів і матеріалів, наповнення яких вже складали не лише «схвалені» цензорами «позитивні» першоджерела, підібрані тенденційно, а й матеріали, в яких була наявна критика місцевого керівництва підприємств та організацій, дані про недосягнення планових показників, прорахунки та недоліки перманентних радянських реформ та суперечливих експериментів. Це в першу

чергу такі збірники документів і матеріалів як «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1959–1965. Сборник документов и материалов» (Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, 1987), «Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы» (Восстановление, 1988), «Промышленность и рабочий класс СССР. 1946–1950. Документы и материалы» (Промышленность и рабочий класс СССР, 1989). Дані збірники стали вершиною радянського архівознавства, на сторінках яких комплексно подані найважливіші першоджерела з повоєнної промисловості Української РСР.

Також саме в перебудовний період світ побачили комплексні узагальнюючі праці з історії української промисловості та робітництва, які по суті стали результатом роботи декількох поколінь радянських істориків, архівістів, краєзнавців. Це такі праці як «Історія радянського робітничого класу» (История советского рабочего класса. Т. 4, 1987; История советского рабочего класса. Т. 4, 1988), «Робітничий клас Української РСР: традиції та сучасність» (Рабочий класс Украинской ССР, 1986), «Соціальна політика Радянської держави. Зміцнення провідної ролі робітничого класу у соціалістичному будівництві» (Социальная политика, 1985), «Робітничий клас та дисципліна праці» (Рабочий класс и дисциплина труда, 1988).

Ряд українських істориків в зазначений період зробили перші спроби об'єктивно оцінити культ особи, злочини сталінізму, неоднозначність постаті М. Хрущова та його діяльність в Україні. Знаковими в цьому відношенні стали праці Ю. Шаповала «У ті трагічні роки: сталінізм на Україні» (У ті трагічні, 1990), «Хрущов на Україні» (Хрущов, 1990). Важливою характерною ознакою праць даного науковця став україноцентричний підхід до історії України чи не в перше в пізньорадянському історіописанні.

По-новому оцінити закономірності промислового розвитку та становища робітництва в повоєнні десятиріччя намагалися дослідники Л. Витрук (Витрук, 1986), Г. Поляк (Поляк, 1986), О. Соколов (Соколов, 1987), О. Д'яченко (Д'яченко, 1988), Ф. Бурлацький (Бурлацький, 1989), О. Ладис (Ладис, 1989), О. Хомра (Хомра, 1990).

Так, дослідник О. Д'яченко аналізуючи динаміку соціально-класової структури населення Української РСР, подальший прогрес у галузі поповнення складу робітників України висококваліфікованою зміною, головним чином пов'язує із залежністю від ступеня вирішення демографічних проблем. Історик наголошує на системній кризі з

демографічною ситуацією саме в Українській РСР, яка посідала у зазначений період останнє місце серед усіх союзних республік. Вчений приходить до логічного висновку, що на кількісну динаміку робітників впливає насамперед зниження народжуваності, природного приросту населення, що зумовлює зменшення частки молоді працездатного віку в робітничому середовищі (Д'яченко, 1988: 31).

Даний дослідник не розвив свою думку в бік того, що вихід із цієї перманентної демографічної кризи радянська влада вбачала в заміщенні українського етносу переселенцями із інших республік СРСР. Втім, навіть акцент вченого на даній демографічній кризі став можливим лише завдяки новим умовам, в яких отримали змогу працювати радянські історики часів гласності та перебудови.

Кардинально новий підхід до політики відтворення робітничих кадрів розглянув у своїй монографії дослідник О. Хомра, який акцентував увагу на тому, що соціально-демографічна політика визначається потребою промисловості в робітниках певної підготовки. На думку дослідника, можливість поєднати територіальний та галузевий підходи в управлінні залежить від ступеня осупільнення демографічного відтворення та змін в динаміці. Суперечності між територіальним та галузевим управлінням розвитку, на думку дослідника, викликані недооцінкою нової реальності: поділ праці у повоєнний період все більше став зумовлюватися не однорідністю, а технологічною кооперацією (Хомра, 1990: 164).

В дисертаціях, які були захищені в період перебудови також вже можна прослідкувати наявність перших спроб об'єктивної переоцінки повоєнного розвитку промисловості України. Це роботи Л. Ланцової (Ланцова, 1990), О. Латуна (Латун, 1987), Л. Перевалової (Перевалова, 1990), Сиволоба (Сиволоб, 1985). Так, чи не вперше в радянському історіописанні, дослідниця Л. Перевалова проаналізувала причини, які, на її думку, стримували процес демократизації виробничих процесів на промислових підприємствах, назвавши серед них обмеженість самоврядних прав робітників, брак інформації, брак вільного часу, недосконалість організаційних форм участі в управлінні, незнання правових норм, а також негативне ставлення до самоврядування робітників з боку посадових осіб (Перевалова, 1990).

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що доба перебудови значно змінила акценти в українському радянському історіописанні. Лібералізація суспільно-політичного життя, політика гласності, відкриття архівів, видання

раніше заборонених книг – все це дало потужний поштовх для переосмислення багатьох тем нової історії. Серед яких тематика повоєнної української промисловості продовжувала залишатись однією з найактуальніших. Втім вище перелічені навколо наукові фактори дали можливість подивитись на даний тематичний напрям під новим кутом зору: набагато більш об'єктивна оцінка

досягнень, викриття помилок та прорахунків значно підвищила наукову цінність праць цього періоду у порівнянні з роботами попередніх десятиліть. Окрім того, поступовий перехід українських істориків на позиції україноцентризму, пробудження національної самосвідомості передбачили здобуття Україною незалежності та початок нової ери для вільної української історичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бурлацкий Ф. М. Новое мышление: Диалоги и суждения о технологической революции и наших реформах. 2-е изд., доп. М.: Политиздат, 1989. 431 с.
2. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы). К.: Наукова думка, 1986. 183 с.
3. Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И. Ф. Курас. К.: Политиздат Украины, 1988. 534 с.
4. Дьяченко А. Д. Динамика социально-классовой структуры населения Украинской ССР (1917–1987 гг.). К.: АН УССР, 1988. 48 с.
5. История советского рабочего класса. В 6-ти томах. Т. 4. Рабочий класс СССР в годы упрочения и развития социалистического общества 1945–1960 гг. / [В. Б. Тельпуховский, В. В. Алексеев, В. А. Кадейкин и др.]. М.: Наука, 1987. 519 с.
6. История советского рабочего класса. В 6-ти томах. Т. 5. Рабочий класс СССР на новом этапе развития социалистического общества 1961–1970 гг. / [В. Е. Полетаев, И. Л. Корнаковский, В. С. Лельчук и др.]. М.: Наука, 1988. 432 с.
7. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2008. 218 с.
8. Ланцова Л. А. Советский рабочий класс как социально-политическая сила: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02. Л., 1990. 15 с.
9. Латун А. И. Братское сотрудничество народов СССР в возрождении промышленности Приднепровья (1943–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. К., 1987. 16 с.
10. Лацис О. Р. Выйти из квадрата: Заметки экономиста. М.: Политиздат, 1989. 416 с.
11. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії: монографія. Миколаїв: Іліон, 2018. 404 с.
12. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: дис. ... док. іст. наук: 07.00.06. К., 2008. 481 с.
13. Никита Сергеевич Хрущёв: Материалы к биографии / Сост.: Ю. В. Аксютин. М.: Политиздат, 1989. 367 с.
14. Перевалова Л. В. Рабочий класс в процессе становления социалистического самоуправления народа: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02. М., 1990. 23 с.
15. Поляк Г. Б. Послевоенное восстановление народного хозяйства. М.: Финансы и статистика, 1986. 116 с.
16. Промышленность и рабочий класс СССР. 1946–1950. Документы и материалы / Отв. ред. М. И. Хлусов. М.: Наука, 1989. 388 с.
17. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1959–1965. Сборник документов и материалов / Ред. кол.: В. Е. Романцов (отв. ред.) и др. К.: Наукова думка, 1987. 492 с.
18. Рабочий класс и дисциплина труда. М.: Мысль, 1988. 237 с.
19. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность / Ю. Ю. Кондуфор, А. П. Гриценко, М. В. Коваль и др. К.: Наук. думка, 1986. 239 с.
20. Свет и тени «великого десятилетия»: Н. С. Хрущёв и его время / Сост.: Л. А. Киршнер, С. А. Прохвятилова. Л.: Лениздат, 1989. 480 с.
21. Сиволоб Ю. В. Деятельность КПСС по повышению ведущей роли рабочего класса в социально-экономическом развитии советского общества в условиях зрелого социализма: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.01. К., 1985. 453 с.
22. Соколов А. К. Рабочий класс и революционные изменения в социальной структуре общества. М., 1987. 227 с.
23. Социальная политика Советского государства. Укрепление ведущей роли рабочего класса в социалистическом строительстве / Редкол.: В. З. Дробижев (рук.) и др. М.: Мысль, 1985. 333 с.
24. Хомра А. У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект). К.: Наукова думка, 1990. 173 с.
25. Шаповал Ю. І М. С. Хрущов на Україні. К.: Знання, 1990. 48 с.
26. Шаповал Ю. І У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. К.: Політвидав України, 1990. 143 с.
27. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острогозька академія, 2009. 526 с.

REFERENCES

1. Burlackij F. M. (1989). Novoe myshlenie: Dialogi i suzhdeniya o tehnologicheskoy revolyucii i nashih reformah [New Thinking: Dialogues and Reflections on the Technological Revolution and Our Reforms]. 2-e izd., dop. Moscow: Politizdat, 1989. 431 s. [in Russian].

2. Vitruk L. D. (1986). Uluchshenie socialno-bytovykh usloviy zhizni trudyashihsya USSR (60–80-e gody) [Improving the social and living conditions of workers in the Ukrainian SSR (1960s–1980s)]. Kiev: Naukova dumka. 183 s. [in Russian].
3. Vostanovlenie Pridneprovya (1946–1950): Dokumenty i materialy [Reconstruction of the Dnieper Region (1946–1950): Documents and Materials] / Ruk. kol. sost. I. F. Kuras. Kiev: Politizdat Ukrainy, 1988. 534 s. [in Russian].
4. Dyachenko A. D. (1988). Dinamika socialno-klassovoy struktury naseleniya Ukrainskoj SSR (1917–1987 gg.) [The dynamics of the social class structure of the population of the Ukrainian SSR (1917–1987)]. Kiev: AN USSR. 48 s. [in Russian].
5. Istoriya sovetskogo rabocheho klassa. V 6-ti tomah. T. 4. Rabochij klass SSSR v gody uprocheniya i razvitiya socialisticheskogo obshestva 1945–1960 gg. [History of the Soviet Working Class. In 6 volumes. Vol. 4. The Working Class of the USSR during the Consolidation and Development of Socialist Society, 1945–1960.] / [V. B. Telpuhovskij, V. V. Alekseev, V. A. Kadejkin i dr.]. Moscow: Nauka, 1987. 519 s. [in Russian].
6. Istoriya sovetskogo rabocheho klassa. V 6-ti tomah. T. 5. Rabochij klass SSSR na novom etape razvitiya socialisticheskogo obshestva 1961–1970 gg. [History of the Soviet Working Class. In 6 volumes. Vol. 5. The Working Class of the USSR in a New Stage of Socialist Society Development, 1961–1970]. / [V. E. Poletaev, I. L. Kornakovskij, V. S. Lelchuk i dr.]. M.: Nauka, 1988. 432 s. [in Russian].
7. Laievska Yu. V. (2008). Peretvorennia v ekonomitsi Ukrainy v 1953–1964 rr.: istoriografiiia problemy [Transformations in the Ukrainian economy in 1953–1964: historiography of the problem]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Donetsk. 218 s. [in Ukrainian].
8. Lancova L. A. (1990). Sovetskij rabochij klass kak socialno-politicheskaya sila [The Soviet working class as a socio-political force]: avtoref. dis. ... kand. filosof. nauk: 09.00.02. Leningrad. 15 s. [in Russian].
9. Latun A. I. (1987). Bratskoe sotrudnichestvo narodov SSSR v vrozozhdenii promyshlennosti Pridneprovya (1943–1950 gg.) [Fraternal cooperation between the peoples of the USSR in the revival of industry in the Dnieper region (1943–1950): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Kiev. 16 s. [in Russian].
10. Lacis O. R. (1989). Vyjti iz kvadrata: Zametki ekonomista [Breaking out of the box: Notes from an economist]. Moscow: Politizdat. 416 s. [in Russian].
11. Nefodov D. V. (2018). Robitnytstvo URSR povoiennoho dvadtsiatyrichchia (1946–1965 rr.) v istoriografii [The working class of the Ukrainian SSR in the post-war twenty years (1946–1965) in historiography]: monohrafiia. Mykolaiv : Ilion. 404 s. [in Ukrainian].
12. Nikolaiets Yu. O. (2008). Suspilno-politychni protsesy v URSR druhoi polovyny 1940-kh – pershoi polovyny 1960-kh rokiv: ukrainska istoriografiia [Socio-political processes in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – first half of the 1960s: Ukrainian historiography]: dys. ... dok. ist. nauk: 07.00.06. Kiev. 481 s. [in Ukrainian].
13. Nikita Sergeevich Hrushyov: Materialy k biografii [Nikita Sergeyevich Khrushchev: Materials for a biography] / Sost.: Yu. V. Aksyutin. Moscow: Politizdat, 1989. 367 s. [in Russian].
14. Perevalova L. V. (1990). Rabochij klass v processe stanovleniya socialisticheskogo samoupravleniya naroda [The working class in the process of establishing socialist self-government of the people]: avtoref. dis. ... kand. filosof. nauk: 09.00.02. Moscow. 23 s. [in Russian].
15. Polyak G. B. (1986). Poslevoennoe vosstanovlenie narodnogo hozyajstva [Post-war reconstruction of the national economy]. Moscow: Finansy i statistika. 116 s. [in Russian].
16. Promyshlennost i rabochij klass SSSR. 1946–1950. Dokumenty i materialy [Industry and the Working Class of the USSR. 1946–1950. Documents and Materials] / Ott. red. M. I. Hlusov. Moscow: Nauka, 1989. 388 s. [in Russian].
17. Promyshlennost i rabochij klass Ukrainskoj SSR. 1959–1965. Sbornik dokumentov i materialov [Industry and the Working Class of the Ukrainian SSR. 1959–1965. Collection of Documents and Materials] / Red. kol.: V. E. Romancov (ott. red.) i dr. Kiev: Naukova dumka, 1987. 492 s. [in Russian].
18. Rabochij klass i disciplina truda [The working class and labor discipline]. Moscow: Mysl, 1988. 237 s. [in Russian].
19. Rabochij klass Ukrainskoj SSR: tradicii i sovremennost [The working class of the Ukrainian SSR: traditions and modernity] / Yu. Yu. Kondufor, A. P. Gricenko, M. V. Koval i dr. Kiev: Nauk. dumka, 1986. 239 s. [in Russian].
20. Svet i teni «velikogo desyatiletiya»: N. S. Hrushyov i ego vremya [Light and shadows of the “great decade”: Nikita Khrushchev and his time] / Sost.: L. A. Kirshner, S. A. Prohvatilova. Leningrad: Lenizdat, 1989. 480 s. [in Russian].
21. Sivolob Yu. V. (1985). Deyatelnost KPSS po povysheniyu vedushej roli rabocheho klassa v socialno-ekonomicheskom razvitii sovetskogo obshestva v usloviyah zrelogo socializma [The CPSU’s activities to enhance the leading role of the working class in the socio-economic development of Soviet society under mature socialism]: dis. ... doktora ist. nauk: 07.00.01. Kiev. 453 s. [in Russian].
22. Sokolov A. K. (1987). Rabochij klass i revolyucionnye izmeneniya v socialnoj strukture obshestva [The working class and revolutionary changes in the social structure of society]. Moscow. 227 s. [in Russian].
23. Socialnaya politika Sovetskogo gosudarstva. Ukreplenie vedushej roli rabocheho klassa v socialisticheskom stroitelstve [Social policy of the Soviet state. Strengthening the leading role of the working class in socialist construction] / Redkol.: V. Z. Drobizhev (ruk.) i dr. Moscow: Mysl, 1985. 333 s. [in Russian].
24. Homra A. U. (1990). Vospriizvodstvo naseleniya (territorialno-organizacionnyj aspekt) [Population reproduction (territorial and organizational aspect)]. Kiev.: Naukova dumka. 173 s. [in Russian].
25. Shapoval Yu. I. (1990). M. S. Khrushchov na Ukraini [M. S. Khrushchev in Ukraine]. Kyiv: Znannia. 48 s. [in Ukrainian].
26. Shapoval Yu. I. (1990). U ti trahichni roky: stalinizm na Ukraini [In those tragic years: Stalinism in Ukraine]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. 143 s. [in Ukrainian].
27. Yaremchuk V. (2009). Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pisliastalinskoi doby [Ukraine’s past in the historical science of the Ukrainian SSR in the post-Stalin era]. Ostroh: Vyd-vo Nats. un-tu «Ostrozka akademiia». 526 s. [in Ukrainian].